

Andrzej Dudek

<http://orcid.org/0000-0002-0265-5233>

Uniwersytet Jagielloński

andrzej.dudek@uj.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2023.410202.09

Ukraina we współczesnych rosyjskich projektach imperialnych¹

STRESZCZENIE

Artykuł analizuje projekty odtworzenia/ zbudowania imperium, lansowane przez współczesne władze Federacji Rosyjskiej, ze szczególnym uwzględnieniem miejsca Ukrainy w tych zamysłach. W tekście zwrócono uwagę na widoczne w działaniach władz rosyjskich inspiracje ideologią nacjonalistyczną i imperialną – zwłaszcza w wariacie eurazjatyckim. Przywoływane są przykłady ujęć proponowanych przez Iwana Iljina, Lwa Gumilowa, Aleksandra Dugina i ich echa w wystąpieniach prezydenta Putina. Idąc śladem wspomnianych trzech ideologów, władze Federacji Rosyjskiej traktują Ukrainę jako niezbędny strukturalny element odtwarzanego imperium eurazjatyckiego, podkreślając historyczną jedność narodu ukraińskiego i rosyjskiego oraz negując prawo Ukrainy do samostanowienia o własnej drodze rozwoju cywilizacyjnego. Ten rodzaj oficjalnego przekazu legł u podstaw propagandowego uzasadniania inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę 24 lutego 2022 r. W artykule zwrócono uwagę na rolę Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w wspieraniu decyzji władz rosyjskich o rozpoczęciu wojny na Ukrainie oraz na postawę społeczeństwa rosyjskiego w tej kwestii.

SŁOWA KLUCZE: Rosja, Ukraina, inwazja Rosji na Ukrainę, imperium eurazjatyckie, Ijin, Gumilow, Dugin, Putin

ABSTRACT

Ukraine in Contemporary Russian Imperial Projects

The paper is focused on projects of reconstruction/establishment of an empire being pushed by contemporary authorities of the Russian Federation, with special reference to the perception of Ukraine in these notions. The text pays attention to inspirations by nationalistic and imperial ideas either (especially

1 Tłumaczenia tekstów rosyjskich w artykule, jeśli nie podano inaczej, pochodzą od autora artykułu – AD.

in the shape of Eurasian doctrines) visible in the activity of Russian authorities. Examples of ideas issued by Ivan Ilyin, Lev Gumilov and Alexander Dugin and referred to by president Putin are taken into account. Russian authorities, following the doctrines voiced by the above-mentioned ideologists, perceive Ukraine as a necessary structural element of the reconstruction of the Eurasian empire, stressing the historical unity of Russians and Ukrainians and at the same time refusing the right of Ukraine to make a choice as far as self-determination is concerned. That sort of message constituted the core of Russian justification of the invasion of Ukraine on 24.02.2022. The role of Russian Orthodox Church supporting authorities in this justification of the war in Ukraine and attitudes of the Russian society towards the invasion are taken into account.

KEYWORDS: Russia, Ukraine, invasion of Russia on Ukraine, Eurasian empire, Ilyin, Gumilov, Dugin, Putin

W wypowiedziach i działaniach władz Federacji Rosyjskiej, zwłaszcza od czasu drugiej kadencji (2004) prezydenta Władimira Putina, widoczne są wyraźne inspiracje ideologią imperialną, która jest traktowana jako istotny komponent w budowaniu nowej rosyjskiej świadomości po okresie chaosu aksjologicznego, który nastąpił po rozpadzie ZSRR. W lansowanych i sankcjonowanych przez władze ocenach rosyjskiej przeszłości i projektowanych wizjach przyszłości Rosji coraz wyrazistszy stawał się przekaz o tym, że imperialna forma organizacji i działania państwa to niezbędny fundament tożsamości politycznej i tradycji współczesnego społeczeństwa rosyjskiego. Sens owego przekazu i formacyjnej aktywności władz można wyrazić w tezie wskazującej, że bez imperialnego komponentu świadomości Rosjanin nie tylko traci swoją tożsamość, ale też – w aspekcie polityczno-społecznym – nie może być postrzegany jako rosyjski patriota. W miarę upływu czasu adresowany do społeczeństwa przekaz rosyjskich władz coraz częściej nakierowany był nie tylko na zaszczerpienie i ugruntowanie imperialnej świadomości, lecz także na jej instrumentalne wykorzystanie dla legitymizacji coraz bardziej agresywnych zachowań wobec nowych państw powstałych w przestrzeni postradzieckiej – a zwłaszcza wobec Ukrainy. Inwazja Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. zintensyfikowała częstotliwość komunikatów wysyłanych bądź bezpośrednio przez przedstawicieli władzy, bądź przez kontrolowane przez nią media. Od czasu inwazji doraźnym celem lansowanych projektów imperialnych stało się uzasadnianie wobec własnego społeczeństwa nieodzowności agresji na Ukrainę jako rosyjskiej racji stanu. Charakterystyczną cechą rosyjskich przekazów od początku inwazji jest brak spójności, zupełne pominięcie faktu, że to Rosja rozpoczęła niesprobowaną wojnę z sąsiadem,

którą w bezwzględny sposób toczy na jego terytorium. Charakterystycznym przejawem propagowanej w czasie wojny idei imperium są bezwzględne prześladowania tych Rosjan, którzy protestują przeciw napaści na Ukrainę.

Odbudowa imperium, czy to w jego wersji radzieckiej, czy w wersji pierwotnej – z czasów Piotra I i Katarzyny II – okazała się głównym motywem działania współczesnego rosyjskiego państwa. Działaniu temu przyświeca idea: cel uświęca środki. W dążeniu do tego celu nie liczy się prawo międzynarodowe, suwerenność mniejszych państw – sąsiadów Rosji, wola i prawo ich narodów do wyboru cywilizacyjnej drogi rozwoju i instytucji międzynarodowych postrzeganych jako partnerzy dialogu i współpracy. Przebieg toczącej się wojny nie tylko przekonuje o tym, że państwo o imperialnych ambicjach urzeczywistnia zasadę bezwzględnego dążenia do realizacji obranych celów politycznych, ale i przeraża skalą zbrodni popełnianych przez najeźdźców na ludności cywilnej i rozmiarem zniszczeń dokonanych na infrastrukturze suwerennego państwa.

Władze i rosyjski aparat propagandowy podkreślają, że dokonana agresja to działanie na rzecz geostrategicznego bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej i występowanie w obronie ludności rosyjskojęzycznej na Ukrainie. Współczesne imperium rosyjskie ma być projektem kulturowo-politycznym, którego realizacja zapewni także poczucie tożsamości Rosjan, stając się spoiwem wielonarodowego społeczeństwa (Heller, 1997; Romanowski, 2013; Rojek, 2014; Nowak, 2018; Kantor, 2007).

* * *

Rodzące się w XIX w. ruchy propagujące język, literaturę ukraińską, rozwój szkolnictwa w tym języku, starania o przekład Biblii na język ukraiński, traktowane były przez większą część elit przedrewolucyjnego Imperium Rosyjskiego jako separatystyczne zagrożenie dla całości i spójności państwa. Ukrainofilstwo postrzegane było zwłaszcza przez nacjonalistycznie zorientowaną publicystykę rosyjską jako nieuzasadniona aksjologicznie i groźna politycznie pretensja do uznania wartości i odrębności kultury peryferyjnego obszaru Imperium. W oficjalnym obiegu funkcjonowała nazwa Małorosja, dotycząca terytoriów zajmowanych przez południowo-zachodnie gubernie Imperium (w odróżnieniu od Wielkorosji, zajmującej pozostałą większość obszaru Rosji). Mieszkańcy Małorosji w rosyjskim stereotypowym ujęciu określani byli deprecjonującym mianem „Chochły”. Opinie niechętne emancypacyjnym dążeniom elit ukraińskich głosiły, że nie istnieje osobny język ukraiński – a język mieszkańców Małorosji to, w gruncie rzeczy, język rosyjski, tyle że zachwaszczony przez wpływ polszczyzny. W anegdotach etnicznych,

które żywe są i w dzisiejszej Rosji, etniczny stereotyp Chochła eksponował pogląd, że Ukrainiec to Rosjanin szczególnego typu, nienawidzący Moskali i Żydów, nieokrzesany prostak, kochający słoninę, a język ukraiński to zepsuty język rosyjski (Šmeleva i Šmelev, 2014; Kuzio, 2019, s. 300–302). Oprócz personalnych, policyjno-administracyjnych prześladowań, instrumentem przeciwdziałania i tłumienia aktywności ukrajinofilów była także polityka przymusowej rusyfikacji i ograniczeń, dotyczących przekładu Biblii na ukraiński i zastosowania tego języka w liturgii, a także przyjęcie regulacji ograniczających rozwój szkolnictwa w języku ukraińskim². Uzasadnieniem przeciwdziałania ukrajinofilstwu były tezy władz o tym, że są to ruchy niesamoistne, nieautentyczne, inspirowane przez obcą (polską, niemiecką, austriacką lub watykańską) intrygę (Szporluk, 1997, s. 106).

W czasach radzieckich tłumienie wszelkich ruchów na rzecz autonomii narodowej i etnicznej – także w odniesieniu do Ukrainy jako separatystycznej, antyradzieckiej zbrodni (mimo formalnie gwarantowanego przez konstytucję prawa do samostanowienia) – miało charakter systemowy i w niektórych sytuacjach przybierało postać działań o znamionach eksterminacyjnych (taki charakter miała spowodowana przez Stalina klęska głodu na Ukrainie w latach 1932–1933 w reakcji na sprzeciw Ukraińców wobec polityki kolektywizacji rolnictwa. W rezultacie wielkiego głodu śmierć poniosło ok. 10 mln ludzi³). Ruchy emancypacyjne podejmowane przez zamieszkujące imperium narody i grupy etniczne traktowane były przez władze centralne jako zagrożenie dla spójności państwa – postrzeganej i propagowanej często w formie zmitologizowanej. Z perspektywy rządzących jednolitość imperialnego systemu jawiła się jako dowód skuteczności kontroli terytorium, a tym samym – jako czynnik legitymizujący niekwestionowany autorytet imperialnej władzy. Michał Heller zwracał uwagę, że najmniejszy wyłom w legitymizującym władzę komunistyczną micie monolitu i jedności „godził w podstawy systemu” (Heller,

2 Za znamienne pod względem ostrości przyjętych rozwiązań uznawane były zwłaszcza dwa dokumenty: tzw. cyrkularz Wałujewa (od nazwiska ministra spraw wewnętrznych Piotra Wałujewa), przyjęty w 1863 r. z zamiarem przeciwdziałania ukraińskiemu separatyzmowi poprzez ograniczenie publikacji w „narzeczach małoruskich”, oraz tzw. emski ukaz, podpisany przez cara Aleksandra II w niemieckim kurorcie Bad Ems w 1876 r., zakazujący druku na terytorium Imperium Rosyjskiego, przywozu z zagranicy publikacji w „narzeczach „małoruskich”, posługiwania się nim w szkolnictwie, administracji, w działalności kaznodziejskiej Cerkwi oraz wystawiania sztuk teatralnych w tym języku (Miller, 2000, s. 96–115, 173–196).

3 W 2008 r. Parlament Europejski „uznał Wielki Głód sztucznie wywołany na Ukrainie w latach 1923–1933 za wstrząsającą zbrodnię przeciwko ludności Ukrainy i przeciwko ludzkości”. Wcześniej, w 2006 r., Rada Europy przyjęła uchwałę uznającą, że głód na Ukrainie był aktem ludobójstwa (*Parlament Europejski. Komunikat prasowy*).

1989, s. 198–199). W czasach komunistycznych przykładem reakcji władz radzieckich na postępujący proces ukrainizacji aparatu partyjnego pod rządami Piotra Szelesta (I sekretarza Komunistycznej Partii Ukrainy) była decyzja Komitetu Centralnego KPZR z 1972 r., odwołująca Szelesta z pełnionej funkcji. U źródeł tej decyzji tkwiły zarzuty tolerowania na Ukrainie głosów apologii narodowej historii Ukrainy i tendencji, które mogły doprowadzić do powstania wersji ukraińskiego narodowego komunizmu (Carrère d' Encausse, 1985, s. 155–156).

* * *

Wśród widocznych inspiracji dla współczesnych projektów imperialnych, konstruowanych i lansowanych przez przedstawicieli władzy i kontrolowane przez władze media rosyjskie, wskazać należy na ideologiczne ujęcia zawarte w tekstach Iwana Iljina, Lwa Gumilowa i Aleksandra Dugina.

Iljin – filozof, emigrant z Rosji bolszewickiej, wysłany w 1922 r. do Niemiec na tzw. statku filozofów, do 1938 r. publikował w Niemczech, wykładał w Rosyjskim Instytucie Filozoficznym w Berlinie. Jest uważany za głównego ideologa białej Rosji, zdeklarowanego antykomunistę i przeciwnika bolszewizmu oraz piewce antropologicznych i państwowotwórczych zalet rosyjskiego nacjonalizmu (Diec, 2013a, s. 176–182). W swojej emigracyjnej eseistyce odnosił się także kwestii faszyzmu i przydatności tej ideologii dla konstruowania narodowej świadomości Rosjan po bolszewizmie. Dostrzegając w latach 30. popełniane przez włoskich i niemieckich faszystów błędy (antyreligijna orientacja, kult wodza prowadzący do zniewolenia, demagogii i despotyzmu, stworzenie prawicowego totalitaryzmu, wojujący szowinizm, monopol jednej partii generujący korupcję i demoralizację, upaństwowienie gospodarki (Il'in, *О фашизме*)), wskazywał, że zrodzony w walce z bolszewizmem, działający na emigracji ruch białych do pewnego stopnia jest podobny do faszyzmu, rozumianego jako „eksces patriotycznej przemocy” (Il'in, 1928, s. 60, 64), ale bardziej przypomina oparty na moralnych fundamentach ruch rycerski niż formalną strukturę partyjną, która grozić może zwęklaniem aktywności białego ruchu w stronę wspomnianych wyżej przejawów degeneracji idei faszystowskiej. Iljin dostrzega podobieństwa formuł i wartości państwowotwórczych urzeczywistnianych przez włoskich faszystów w XX w. i widocznych także w historii kultury rosyjskiej:

Włoski faszyzm, uznając koncepty „soldate” i „sacrificio” za podstawowe idee obywatelskie, po swojemu, po rzymsku wypowiedział to, na czym od dawna ufundowana i zbudowana była Ruś: ideę Monomacha i Sergiusza z Radoneża, ideę rosyjskiej misyjności i rosyjskiej kolonizacji, ideę Minina

i Pożarskiego, ideę zniewolenia stanów, ideę Piotra Wielkiego i Suworowa, ideę armii rosyjskiej i białego ruchu (...). Faszyzm nie daje nam nowej idei, lecz jedynie wskazuje na nowe próby urzeczywistnienia tej chrześcijańskiej, rosyjskiej idei narodowej w kontekście swoistych warunkowań (Il'in, 1998, s. 492).

W tekstach Iljina wielokrotnie pojawia się idea organicznego charakteru Rosji, który widoczny był w historii – w braterskim zjednoczeniu wszystkich stanów i narodów zamieszkujących państwo (Il'in, *Россия есть живой организм*). W postaci sformalizowanego projektu przyszłej konstytucji rosyjskiego imperium („Проект Основного Закона Российской Империи”) ta idea została powtórzona w 1938 r. (Il'in, 1998, s. 510–572). Dla Iljina jedność, integralność, niepodzielność, organiczność i świętość państwa-imperium, zamieszkałego przez wiele narodów, to zestaw właściwości stanowiących podstawę opinii o emancypacyjnych dążeniach etnosów, wchodzących w skład imperium carskiego. W tekście z 1950 r. *Co wróży światu podział Rosji?*, broniąc właściwej, jego zdaniem, dla rosyjskiej państwowości idei imperium, Iljin odrzuca oskarżenia pod adresem Rosji carskiej. Według filozofa, Rosja imperatorska nigdy nie uciskała i „nie denacjonalizowała swoich małych narodów, w odróżnieniu choćby od Niemców w Europie Zachodniej” (Il'in, *Что сулит миру расчленение России?*). Próby wybicia się na niepodległość, uzyskania suwerenności są oceniane negatywnie, jako separatystyczny zamach na świętość Imperium. W tym kontekście, Iljin krytycznie i sarkastycznie wypowiada się o niepodległościowych ambicjach Ukrainy, ujawnianych przed upadkiem imperium carskiego i po nim. Zdaniem rosyjskiego filozofa, ambicje te rozniecane były przez zachodnie mocarstwa, głównie Niemcy, zainteresowane osłabieniem Rosji. Znajdziemy w wypowiedziach Iljina z lat 30. prognozę zaboru Ukrainy przez Niemców. W artykule z 1938 r. *Podstawy walki o narodową Rosję* (Il'in, *Основы борьбы за национальную Россию*) filozof podkreśla, że ukraiński separatyzm to zjawisko sztuczne, wygenerowane przez obce siły, kierowane przez „dysponentów międzynarodowej intrygi podboju”. Po oddzieleniu się od Imperium Rosyjskiego, według Iljina, Ukraina sama skazuje się na podbój i rozgrabienie. Wśród imperialnych deklaracji pisarza pojawia się stwierdzenie: „Małorosja i Wielkorosja są powiązane w jedną całość przez wiarę, więzy plemienne, losy historyczne, położenie geograficzne, gospodarkę, kulturę i politykę. Cudzoziemcy, przygotowujący rozczłonkowanie Rosji, powinni pamiętać, że «wypowiadają przez to wojnę Rosji na wieki»” (Il'in, *Основы борьбы за национальную Россию*).

Jakiegokolwiek zagrożenie dla spistości imperium skłania ideologa do prognozowanej rosyjskiej agresji wobec państw i narodów uznanych za źródło zagrożenia dla Rosji. Emancypacja Ukrainy budzi sprzeciw

i zaniepokojenie Iljina ze względu na strategiczne aspekty funkcjonowania Rosji. Powstanie niepodległej Ukrainy, jak sądzi Iljin, doprowadzi do radykalnego pogorszenia bezpieczeństwa Rosji:

niemiecka propaganda zainwestowała zbyt wiele pieniędzy i wysiłków w ukraiński (a być może nie tylko ukraiński) separatyzm. (...) Aby naocznie wyobrazić sobie Rosję w sytuacji owego długotrwałego szaleństwa, wystarczy uzmysłwić sobie los „samostijnosti Ukrainy”. To „państwo” będzie musiało przede wszystkim stworzyć nową linię obronną od Owrucza do Kurska i dalej – poprzez Charków, ku Bachmutowi i Mariupolowi. W związku z tym, zarówno Wielkorosja, jak i Wojsko Dońskie będą musiały utworzyć front przeciw Ukrainie. Oba sąsiadujące państwa będą mieć świadomość, że Ukraina jest wspierana przez Niemcy i, że jest ich satelitą oraz, że w przypadku nowej wojny między Niemcami i Rosją, niemiecki atak nastąpi najpierw z kierunku Kurska na Moskwę, z Charkowa ku Wołdze i z Bachmutu i Mariupola ku Kaukazowi. (...) Nietrudno wyobrazić sobie, jak do nowej sytuacji strategicznej odniesie się Polska, Francja, Anglia i USA. Państwa te szybko zorientują się, że uznanie samostijnej Ukrainy sprowadza się do oddania jej Niemcom (a to oznacza uznanie, że I i II wojna światowa zostały przegrane!) i zaopatrzenie ich w południworosyjskie ziarno, węgiel i żelazo, lecz także odstąpienie im Kaukazu, Wolgi i Uralu (Il'in, *Что сулит миру расчленение России?*).

Iwan Iljin stał się istotnym źródłem inspiracji ideologicznych dla Władimira Putina (Snyder, 2019, s. 25–26, 50–51), zwłaszcza w kwestii projektowania ideologicznych podstaw polityki wobec Ukrainy. Prezydent FR wielokrotnie odwoływał się w swoich wypowiedziach do tez Iljina o miejscu Ukrainy w Imperium Rosyjskim. O wielkiej estymie, jaką emigracyjny filozof darzony jest przez władze, świadczy fakt, że jego prochy zostały sprowadzone do Rosji i pochowane w uroczystej ceremonii z udziałem prezydenta. (Na teksty Iljina powoływali się także w swoich wypowiedziach m.in. minister spraw zagranicznych Siergiej Ławrow i były prezydent, a obecnie zastępca przewodniczącego Rady Bezpieczeństwa Narodowego FR – Dymitr Miedwiediew). Władimir Putin rozdawał gubernatorom rosyjskim książki Iljina, tworząc tym samym zachętę do usankcjonowanej najwyższą wolą przychylniej recepcji idei filozofa (Snyder, 2019, s. 50–51) i kształtowanej na jej podstawie imperialnej świadomości.

W wystąpieniach Władimira Putina, zwłaszcza poczynając od drugiej kadencji (2004) sprawowania urzędu prezydenta, dostrzec można inspiracje i bezpośrednie nawiązania do ideologii eurazjatyizmu, w jej współczesnym wariacie. Pierwotny zarys tej koncepcji został stworzony przez porewolucyjnych emigrantów rosyjskich (a zwłaszcza Piotra Suwczyńskiego, Piotra Sawickiego, ks. Mikołaja Trubieckiego; [Diec, 2013b, s. 167–172]).

Euroazjaniści głoszą, iż Rosja to samodzielny kontynent, z odrębną kulturą euroazjatycką, która nie jest sumą kultur etnosów zamieszkujących obszary Eurazji, choć to właśnie ukształtowany przez prawosławie naród rosyjski, świadomy pozytywnych skutków kontaktów z Tatarami w okresie podboju Rusi przez Mongołów (XIII–XIV w.), jest powołany przez Opatrzność do eurazjatyckiego przywództwa oraz – w dalszej perspektywie – do zjednoczenia świata Wschodu i Zachodu (*Eurazjatyzm*, 1999, s. 170–176). Dla Prezydenta Rosji szczególnie inspirujące okazały się ujęcia proponowane przez neoeurazjystów – Lwa Gumilowa i Aleksandra Dugina.

Lew Gumilow (1912–1992) – historyk, historiozof i etnolog, profesor Uniwersytetu Petersburskiego, był twórcą tzw. pasjonarnej teorii etnogenezy i typologii etnosów, które tworzą się w rezultacie kumulacji energii biochemicznej czerpanej z kosmosu. Poziom owej energii zgromadzonej w etnosie to „pasionarność”, decydująca o kształcie kultury i dynamice etnosu (Bäcker, 2000; Paradowski, 2001; Massaka, 2001; Janicki, 2011; Gołąbek, 2012). Omawiając historię relacji polsko-rosyjsko-ukraińskich, Gumilow podkreśla znaczenie przynależności Rosjan i Ukraińców do tego samego „superetnosu” wschodniosłowiańskiego, w którym religia prawosławna okazywała się jednym z najważniejszych czynników decydujących o tożsamości, sile przyciągania i łączności obu etnosów:

największe znaczenie miała ta sam przynależność etniczna Rosji i Ukrainy, masowe poparcie swoich, którymi byli wyznawcy jednej wiary. (...) Dwa bliskie etnosy – rosyjski i ukraiński – połączyły się nie dzięki, ale wbrew sytuacji politycznej, ponieważ „wolimy” lub „nie chcemy” narodu nieodmiennie łamało inicjatywy, które odpowiadały logice etnogenezy (Gumilow, 2004, s. 234).

W wypowiedzi z 1992 r. Gumilow podkreślił, że jeśli „Rosja zostanie uratowana, to tylko dzięki euazjatyzmowi” (Gumilev, 1992, s. 89).

Aleksander Dugin – drugi ze wspomnianych współczesnych neoeurazjanistów – w swojej biografii ma etap (1993–1998) bliskiego współdziałania z Partią Nacjonalno-Bolszewicką Eduarda Limonowa. Od 1998 r. był członkiem oficjalnych gremiów doradczych przy przewodniczącym Dumy Państwowej (doradca przewodniczącego Dumy, przewodniczący sekcji Centrum Ekspertyz Geopolitycznych). Jest inicjatorem powołania w 2002 r. Partii „Eurazja” i Ruchu Eurazjatyckiego (od 2003 r.). W latach 2009–2014 Dugin był profesorem w Katedrze Socjologii Stosunków Międzynarodowych Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego⁴.

4 Dugin został zwolniony z uniwersytetu po petycji podpisanej przez ponad 10 tys. osób. Powodem apelu o zwolnienie Dugina był jego wywiad udzielony po zamieszkach w Odessie

15 marca 2022 r. został mianowany na stanowisko dyrektora generalnego kanału I telewizji rosyjskiej. Jest autorem kilkudziesięciu książek poświęconych głównie problematyce pozycji Rosji we współczesnym świecie – ze szczególnym wyeksponowaniem ideologii neoeurazjyzmu. Dugin nie stroni również od eksploataowania w swoich pracach wątków i argumentacji natury okultystycznej. Najbardziej znaną jego książką, wielokrotnie wydawaną i przetłumaczoną na kilka języków obcych, jest praca *Podstawy geopolityki: geopolityczna przyszłość Rosji* (Dugin, 1997). Na stronie redakcyjnej tego wydania jako konsultant naukowy wymieniony jest generał lejtnant Nikołaj Kłokotow – kierownik Katedry Strategii Wojennej Akademii Sztabu Generalnego Armii Rosyjskiej. Książka stała się podręcznikiem zarówno dla słuchaczy tej Akademii, jak i innych rosyjskich wyższych uczelni (Danlop, 2010, s. 6–7).

Kreśląc zadania Rosji po rozpadzie ZSRR, Dugin odwołuje się do staroruskiej idei „zbierania ziem ruskich” (trwającego od XIV w. procesu jednoczenia państwa po rozpadzie dzielnicowym). Ideolog posługuje się analogonem tego konceptu, używając pojęcia „zbieranie Imperium” (Dugin, 1997, s. 97; Pain, 2009, s. 73). W kilku fragmentach książki Dugin wskazuje, iż niezależna Ukraina stanowi zagrożenie nie tylko dla Rosji, ale i dla całej Eurazji (s. 199). Oceniając z pozycji imperialnej państwowość, kulturę i język ukraiński, Dugin stwierdza:

Ukraina jako państwo nie ma żadnego sensu geopolitycznego. Nie ma ona żadnego szczególnego przesłania kulturowego o uniwersalnym znaczeniu, nie odznacza się ani geograficzną unikatowością, ani etniczną wyjątkowością. Historyczny sens Ukrainy jest odzwierciedlony w jej nazwie „Ukraina”, czyli „okraina” [skraj], terytoria pograniczne (s. 216).

(...) Samodzielne istnienie Ukrainy (szczególnie we współczesnych granicach) może mieć sens tylko w charakterze „kordonu sanitarnego” (...). Istnienie Ukrainy we współczesnych granicach i z obecnym statusem „suwerennego państwa” jest tożsame z potwornym uderzeniem w geopolityczne bezpieczeństwo Rosji, jest równoznaczne z wtargnięciem na jej terytorium. Dalsze istnienie unitarnej Ukrainy jest niedopuszczalne. To terytorium powinno być podzielone na kilka stref, odpowiadających gamie geopolitycznych i etnokulturowych realiów (s. 218).

2 maja 2014 r. W wyniku rozruchów w podpalonym Domu Związków Zawodowych spłonęło 42 prorosyjskich demonstrantów. W swoim wywiadzie udzielonym na internetowym kanale telewizyjnym „Anna News”, krytykując Ukraińców, Dugin wzywał: „Zabijać, zabijać, zabijać. Nie powinno być więcej żadnych rozmów. Tak sadzę jako profesor” (Buntman i Ber, *Говорил ли Александр Дугин, что «украинцев надо убивать, убивать и убивать»?; Professoratgu Dugina... – Профессора МГУ Дугина потребовали уволить за призывы «убивать, убивать и убивать»*).

Ideolog neoeurazjanizmu uznaje w związku z tym, że przebudowa przestrzeni ukraińskiej jest najpoważniejszym zadaniem stojącym przed Rosją i wymagającym od niej zdecydowanych działań.

Po 2014 r., po wydarzeniach rewolucji pomarańczowej, po aneksji Krymu i po rozgorzeniu konfliktu zbrojnego w Donbasie, Dugin wiele uwag i komentarzy poświęcił wydarzeniom na Ukrainie. Odzwierciedleniem jego stanowiska są książki: *Eurazjatycki rewanż Rosji (Евразийский реванш России, Moskwa 2014)*, *Nowa formuła Putina. Podstawy polityki etnicznej (Новая формула Путина. Основы этнической политики, Moskwa 2014)*; *Ukraina: moja wojna (Украина: моя война, Moskwa 2015)* (Składanowski, 2019, s. 166–175). Wydarzenia z 2014 r. rosyjski polityk uznaje za przejaw zagrażającej Rosji ingerencji USA w przestrzeń postradziecką, co skłania go „do żądania mocniejszego zaangażowania militarnego na Ukrainie, w szczególności przez otwartą interwencję zbrojną” (Składanowski, 2019, s. 168). W przywołanych tekstach z lat 2014–2015 Dugin powtórzy swoje tezy o niesamoistości etnicznej i kulturowej Ukrainy (w pracy *Ukraina: moja wojna* będzie też przekonywał, że państwowość ukraińska jest dziełem przypadku; Dugin, 2015, s. 14; Składanowski, 2019, s. 170). W jego ujęciu, jakiegokolwiek prozachodnie aspiracje Ukrainy to zagrożenie utratą ukraińskiej tożsamości, niebezpieczeństwo zaniku pamięci o własnej tradycji, otwarcie wrót do skolonizowania kraju przez Zachód (Składanowski, 2019, s. 171). Jak podkreśla polski badacz, znamioną cechą Duginowskiego dyskursu po 2014 r. jest afirmacja wojny jako sposobu odbudowania utraconej świadomości Ukraińców i skonsolidowania zarówno społeczeństwa rosyjskiego, jak i całej przestrzeni rosyjskiego świata („russkij mir”) (Składanowski, 2019, s. 173–174).

Oprócz Dugina orędownikami eurazjatyckiego projektu przyszłości Rosji są wpływowe osoby i instytucje, formalnie lub nieformalnie powiązane z prezydentem Putinem (Snyder, 2019, s. 124): Siergiej Głazjew (członek Rosyjskiej Akademii Nauk, minister ds. integracji i makroekonomiki Komisji Eurazjatyckiej, doradca prezydenta do 2019 r.), Siergiej Kurginian (były członek KC KPZR, organizator ruchu „Istota Czasu” („Суть времени”), autor czterotomowej publikacji *Istota czasu. Filozoficzne podstawy mezjanistycznych roszczeń Rosji w XXI wieku (Суть времени. Философские обоснования мессианских претензий России в XXI веке, Moskwa 2012)*, Aleksander Borodaj (członek Dumy Państwowej, członek partii Wspólna Rosja, członek Komitetu Dumy ds. integracji eurazjatyckiej, w okresie od maja do sierpnia 2014 r. – premier separatystycznej Donieckiej Republiki Ludowej). Instytucjonalne wsparcie dla imperialnej wizji przyszłości Rosji w agresywnym wariantcie eurazjatyckim zapewnia tzw. Klub Izborski. W zamierzeniu twórców i uczestników, stowarzyszenie założone w 2012 r. ma pełnić funkcję doradcą dla

władz Federacji Rosyjskiej, szczególnie w kwestii „formowania potężnej polityczno-ideologicznej koalicji patriotów-państwowców, frontu imperialnego, dającego odpór manipulacjom urzeczywistnianym w polityce rosyjskiej przez zagraniczne ośrodki wpływu i «piątą kolumnę» wewnątrz kraju” (*Изборский клуб*). Przewodniczącym Klubu i redaktorem naczelnym wydawanego przez stowarzyszenie miesięcznika „Klub Izborski. (Rosyjskie strategie)” [*Изборский клуб (Русские стратегии)*] jest pisarz Aleksander Prochanow (Wawrzyńczak, 2014, s. 280–286).

Poza wspomnianymi powyżej ideologami rosyjskiego imperialnego eurazjatyizmu inni zwolennicy tej wizji Rosji ujawnili swoją aktywność już na początku lat 90., zaraz po rozpadzie ZSRR i po ogłoszonej przez Ukrainę deklaracji niepodległości (1991). Pojawiły się wówczas wznowienia publikacji z lat 1900–1922, które w swoim czasie były głosami piętnującymi ukraiński separatyzm: praca zbiorowa *Ukraiński separatyzm w Rosji. Ideologia narodowego rozłamu*, książka Nikołaja Uljanowa, *Źródła ukraińskiego separatyzmu (Ukraińskiej separatizm v Rossii... – Украинскою сепаратизм в России. Идеология национального раскола*, 1998; Miller, 2000, s. 22). Współczesne neoeurazjatyckie programy, powtarzając wyrażoną we wspomnianych publikacjach z początku XX w. krytykę „ukraińskiego separatyzmu”, dodatkowo podnosiły konieczność istnienia Ukrainy w jedności z Rosją w obrębie projektu eurazjatyckiego. Uzasadnieniem miejsca Ukrainy jako elementu struktury eurazjatyckiej miało być przeciwstawienie się ekspansji antychrześcijańskiej, satanistycznej, zdegenerowanej kultury zachodniej, naznaczonej permissywną moralnością (zwłaszcza seksualną). Tak postrzegana kultura zachodnia w ocenie współczesnych neoeurazjanistów stanowi zagrożenie nie tylko dla rosyjskiej, ale także i dla ukraińskiej prawosławnej tożsamości oraz dla spójności projektowanego imperium (Zelinskij, 2022, s. 186). Więź Ukrainy i Rosji w ramach imperium eurazjatyckiego stanowić ma, według zwolenników projektu eurazjatyckiego, duchową tarczę, chroniącą zagrożoną tożsamość. Zwolennicy eurazjatyckiej orientacji Rosji powołują się też na diagnozę Zbigniewa Brzezińskiego, który w głośnej książce z 1997 r. *Wielka szachownica (The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives)* stwierdził, że „bez Ukrainy Rosja przestaje być imperium eurazjatyckim” (Bżezinski, 1998, s. 61–62). Współcześni rosyjscy eurazjanieści diagnostyczne stwierdzenie Brzezińskiego postrzegają jako program działań ze strony USA i całego Zachodu na rzecz oderwania Ukrainy od związków z Rosją (Zelinskij, 2022, s. 180).

Jak zauważyła amerykańska sławistka Jane Burbank, eurazjatyzm, zwłaszcza w wersji Duginowskiej, stał się „wielką teorią motywującą Putina do wojny” (Burbank, 2022). W przemówieniach i działaniach prezydenta Putina widoczne są wyraźne inspiracje koncepcjami Iljina,

Gumilowa, Dugina. W szczególności dotyczy to aprobaty dla imperialnej formy rosyjskiej państwowości (zwłaszcza w wariancie Rosji jako imperium eurazjatyckiego)⁵.

Władimir Putin kilkakrotnie prezentował swoje ujęcie relacji rosyjsko-ukraińskich, próbując udowodnić, że Ukraińcy i Rosjanie to jeden naród. W artykule z 12 marca 2021 r. (Putin, *Об историческом единстве русских и украинцев*) rosyjski prezydent, dokonując własnej interpretacji historii relacji rosyjsko-ukraińskich, szczególnie wyeksponował kilka tez, które, jak się okazało osiem miesięcy później, można uznać za jeden z etapów ideologiczno-medialnego przygotowania do inwazji 24 lutego 2022 r.:

- obszary zamieszkiwane przez Rosjan i Ukraińców to jedna historyczna i duchowa przestrzeń;
- mieszkańców tej przestrzeni łączył wspólny język i jedna wiara;
- w Imperium Rosyjskim w XIX w. trwał rozwój małopruskiej tożsamości kulturowej w ramach wielkiego narodu rosyjskiego;
- poglądy o odrębności narodu rosyjskiego i ukraińskiego to bezpodstawne wymysły;
- Ukraińcy i Rosjanie to jeden naród;
- współczesna Ukraina to w każdym wymiarze efekt radzieckiej epoki;
- obce siły wciągały Ukrainę do geopolitycznej gry, której rezultatem miała być anty-Rosja;
- w zachodnim projekcie anty-Rosji nie ma miejsca dla suwerennej Ukrainy;
- prawdziwa suwerenność Ukrainy jest możliwa tylko w partnerstwie z Rosją.

W kontekście przedstawionej przez W. Putina wizji dobrodziejstw, jakie imperium gwarantować miało przyłączonym ziemiom (w tym Ukrainie), interesująco brzmi stwierdzenie jednego z rosyjskich współautorów wydanej w 2020 r. monografii *Narodowe peryferyjne terytoria w polityce Imperium Rosyjskiego i w rosyjskiej myśli społecznej*. Zdaniem rosyjskiego autora, unifikacja administracji, akulturacja rdzennej ludności i blokowanie jej dążeń do asymilacji do zewnętrznych wobec imperium wzorów w połowie XIX w. przyjmowało postać polityki rusyfikacji stosowanej „w pierwszej kolejności wobec zachodnich peryferiów [украин], które jeszcze przed

5 W 2013 r. na corocznym posiedzeniu Dyskusyjnego Klubu „Waldaj” (Международный Дискуссионный Клуб „Валдай”), nawiązując do powołania Unii Eurazjatyckiej, W. Putin przekonywał, że projekt ten jest szansą zarówno na integrację całej przestrzeni postradzieckiej, jak i na zachowanie tożsamości zamieszkujących tę przestrzeń narodów (*Vladimir Putin Meets with Members the Valdai International Discussion Club. Transcript of the Speech and the Meeting*).

wejściem w skład Imperium rosyjskiego odznaczały się własnymi rozwiniętymi tradycjami politycznymi i kulturowymi” (Krot, 2020, s. 150).

Amerykański historyk i socjolog Emil Pain, analizując rosyjskie projekty imperialne, wskazuje na istnienie zjawiska określanego mianem „imperialnego syndromu”. Jego przejawem w dzisiejszej Rosji, według uczonego, jest dziedzictwo spersonalizowanego kształtu systemu autokratycznego, mentalność społeczna akceptująca przypisaną człowiekowi podległość wobec systemu oraz zjawisko tzw. imperialnego ciała, wypreparowanego w wyniku imperialnego podboju. „Imperialne ciało” w tym ujęciu stanowi legitymizację systemu władzy i barierę ochroną dla systemu: „In many respects, the «imperial body» serves as a kind of protective shell for the imperial regime. It enables the authorities to exploit that venerable principle of control – «divide and rule»” (Pain, 2009, s. 73).

Trzy i pół miesiąca po rozpoczęciu inwazji na Ukrainę na spotkaniu z młodymi przedsiębiorcami w Moskwie (9 czerwca 2022 r.) prezydent porównał okoliczności „specjalnej operacji wojskowej” do wojny północnej prowadzonej przez Piotra I. Według Putina, rosyjski car niczego nie zabierał Szwedom, lecz przywracał Rosji odwieczne słowiańskie terytoria. Konkluzja tego ekskursu była następująca: „naszym przeznaczeniem teraz jest przywracać i umacniać” (Grobman, *Путин сравнил обстоятельства спецоперации с Северной войной*).

Obraz imperialnych ambicji i motywacji widocznych w geopolitycznych projektach, o których mowa w prezydenckich enuncjacjach, dopełniany jest składanymi deklaracjami wiary Władimira Putina w słuszność Gumilowowskiej koncepcji energii pasjonarnej: prezydent deklaruje wiarę w istnienie w narodzie rosyjskim dużych zasobów pasjonarności. Przejawem nagromadzonej energii jest wola. To dzięki niej Rosjanie, zmierzający ku apogeum swoich możliwości, udowodnią swoją sprawczość, niezależność i samodzielność w historii (Percev, *Кажется, Путин и правда думает, что может победить Запад*).

W czasie kilkunastu lat poprzedzających rosyjską inwazję na Ukrainę 24 lutego 2022 r. władze rosyjskie propagowały koncepcję „rosyjskiego świata” (русский мир), uważaną niekiedy za przesłanie do rosyjskiego imperium w diasporze. W wariancie lansowanym przez władze Federacji Rosyjskiej pojęcie „rosyjski świat” oznaczało wspólnotę połączoną przez język, kulturę, religię prawosławną, przywiązanie do tradycji i lojalność wobec macierzy. Propagowaniem podstawowej idei zajmowała się powołana dekretem prezydenta fundacja „Rosyjski świat”. W wymiarze polityki międzynarodowej wspomniana idea i realizująca ją instytucja, nadzorowana przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rosji, były traktowane jako jeden z instrumentów rosyjskiej *soft power*, której celem miała być integracja rosyjskiej diaspory (zwłaszcza w eurazjatyckiej przestrzeni

postradzieckiej), i jako pretekst do występowania w obronie mniejszości rosyjskiej na tych obszarach⁶.

Rosyjska propaganda długookresowo przygotowywała społeczeństwo do poparcia inwazji na Ukrainę. Opracowanie przygotowane przez Radę Atlantycką (Atlantic Council) wskazuje, że w okresie od 2014 r. do lutego 2022 r. (analiza uwzględnia ponad 10 tys. tekstów) wielokrotnie powtarzane były w rosyjskich mediach stwierdzenia typu: „armia ukraińska i ochotnicze formacje odznaczają się okrucieństwem”, „Ukraina stała się państwem upadłym, po tym, jak zwróciła się ku Europie”, „Ukraińcy to naziści”, „Ukraina wspiera terroryzm”, „reformy na Ukrainie są skierowane przeciw Rosjanom”, „Ukraina to marionetka Zachodu”. Równocześnie, państwowe media rosyjskie prowadziły kampanię prezentującą Rosję w relacji do Ukrainy jako kraj dążący do pokoju (w analizie wyodrębniono następujące hasła, powtarzane z wielką częstotliwością: „Rosja nie jest agresorem”, „Rosja jest gotowa do rozmów z Zachodem”, „Rosja nie zamierza napadać na Ukrainę”, „Rosja nie jest stroną wewnętrznego konfliktu Ukrainy z Donbasem”, „armia rosyjska ustanowi pokój”, „Rosja ma moralny obowiązek obrony regionu”). Ten rodzaj wielokrotnie powtarzanej narracji, jak wskazują autorzy raportu, posłużył jako uzasadnienie inwazji – *casus belli* dla rozpoczęcia przez W. Putina „specjalnej operacji wojskowej” (Aleksejeva i Carvin, *Narrative Warfare. How the Kremlin and Russian news outlets justified a war of aggression against Ukraine*).

Dokonując inwazji 24 lutego 2022 r., Federacja Rosyjska stała się państwem agresorem, który dla realizacji swoich imperialnych, eurazjatyckich ambicji uciekł się do przemocy wobec sąsiedniego kraju, złamał reguły prawa międzynarodowego (*Agresja Rosji na Ukrainę w świetle prawa międzynarodowego. Działania Rosji na Ukrainie godzą w fundamenty prawa międzynarodowego; Prawne aspekty ataku na Ukrainę*), pogwałcił zasadę suwerenności i integralności terytorialnej Ukrainy. Sprzeciwiając się imperialnym projektom Rosji, Ukraina głosząca w wyborach parlamentarnych i prezydenckich za prozachodnią orientacją cywilizacyjną została zmuszona do zbrojnej obrony swej tożsamości narodowej i politycznej przed niesprowokowaną agresją ze strony sąsiada, którego władze inspirowane pracami imperialnych ideologów chcą odtworzyć utracony w czasach radzieckich status imperium. Rozpoczęcie działań wojennych przez Rosję oznaczało również złamanie międzynarodowej umowy – tzw. Memorandum Budapeszteńskiego o Gwarancjach Bezpieczeństwa (1994 r.),

6 Samo pojęcie „ruskij mir” pochodzi ze staroruskich tekstów, w których oznaczało ono Ruś (Laruelle, 2015; Tiido, 2015, nr 5). Po wybuchu wojny 2022 r. w ukraińskiej publicystyce pojęcie „ruskij mir”, konfrontowane z obrazami zbrodni popełnionych przez armię rosyjską na Ukrainie, stało się synonimem siły zła i destrukcji (Starodubtseva, 2022, s. 147–150).

w którym Rosja, obok USA i Wielkiej Brytanii, gwarantowała Ukrainie poszanowanie suwerenności i integralności terytorialnej w zamian za zrzeczenie się poradzieckiej broni jądrowej (*Budapest Memorandums on Security Assurances*, 1994).

Po rozpoczęciu inwazji rosyjskie media informowały, że „specjalna operacja wojskowa” ma na celu „demilitaryzację, denazyfikację”, „debanderyzację” Ukrainy. Badaczka rosyjskiej propagandy czasu inwazji wskazuje, że Ukraińcy w przekazach rosyjskich mediów określani byli jako „faszystowskie bydło”, „zezwierzęceni naziści”, „bestie” czy „sataniści”. Stosowanie takiego języka ma na celu poszerzenie ram społecznej akceptacji dla brutalnych rosyjskich działań na froncie i usprawiedliwienie okrucieństwa. Wzbudzenie strachu i dehumanizacja wroga miały prowadzić do sytuacji, w której każde działanie rosyjskich wojsk wobec Ukraińców będzie dozwolone i akceptowane jako neutralizacja zagrożenia (Chawryło, 2022). Na tle agresywnych przekazów, deprecjonujących i dehumanizujących Ukraińców, szczególnie głośna stała się wypowiedź Antona Krasowskiego – dyrektora wykonawczego i prezentera telewizji Russia Today. Propagandysta w czasie audycji 20 października 2022 r. stwierdził, że ukraińskie dzieci, które twierdzą, że kraj jest okupowany przez Moskali, należy topić i palić (*Anton Krasovskij zaâvil... – Антон Красовский заявил в эфире RT, что нужно «топить» и «жечь» детей в Украине, которые выступают против России*)⁷. Inną strategią rosyjskiej wojennej propagandy jest zaprzeczanie doniesieniom o zbrodniach wojennych popełnianych na Ukrainie przez armię rosyjską i obwinianie o popełnienie tych zbrodni samych Ukraińców (*«Это не ты», «это ты, по виновата Украина»... – «Это не мы», «это мы, но виновата Украина». Как Россия обстреливает мирных граждан и как потом это объясняет*). Przesłaniem propagandowym adresowanym przede wszystkim do państw wspierających Ukrainę w walce z najeżdżącą są ponawiane próby szantażu militarnego – uderzeń na miasta Zachodu (w tym także – uderzeń bronią jądrową), by wymusić akceptację dla działań rosyjskich na Ukrainie i powstrzymać zagraniczną pomoc dla niej. Takie wypowiedzi wielokrotnie pojawiały się ze strony byłego prezydenta, obecnego wiceprzewodniczącego Rady Bezpieczeństwa FR – Dymitra Miedwediewa i głównych rosyjskich propagandystów pracujących dla rosyjskiej telewizji: Władimira Sołowjowa, Dymitra Kisielowa, Margarity Simonian, Olgi Skabiejewej (*Ядерный шантаж: нажмет ли Путин на «красную кнопку»*); Nikolaeva, *Ядерная риторика в росСМИ*).

7 Po tej deklaracji Krasowski stracił etat w propagandowej stacji, po czym, kając się, stwierdził, że wypowiedź „była po prostu niesmaczna” (Rodionov, *«Топить и жечь этих детей». Чем обернулись слова об украинских детях для журналиста Красовского*).

Prowadzone przez Federację Rosyjską działania wojenne na terenie Ukrainy już od pierwszych dni wojny wiązały się z mordowaniem ludności cywilnej, gwałtami, grabieżami, świadomym niszczeniem cywilnej infrastruktury krytycznej (elektrowni, wodociągów, gazowni), bloków mieszkalnych, szkół, szpitali, by złamać wolę oporu obrońców. Niszczono są również świątynie i dobra kultury. Te działania noszą znamiona zbrodni wojennych. Do tej kategorii przestępstw należą również deportacje dzieci ukraińskich do Rosji, gdzie poddawane są rusyfikacji i adoptowane przez rosyjskie rodziny (*Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children*).

O wpływie wszechobecnej w mediach Rosji wojennej propagandy na świadomość społeczeństwa rosyjskiego świadczyć może bardzo wysoki odsetek osób, które w sondażach przeprowadzanych nawet przez cieszącą się opinią w miarę wiarygodnych ośrodków badania opinii publicznej (na przykład Centrum im. Jurija Lewady, uznane przez władze FR za „obcego agenta”) popierają rosyjską inwazję. Według danych z 3 lutego 2023 r. „specjalną operację wojskową na Ukrainie” popiera 77% Rosjan. W opracowaniu przygotowanym przez tę samą sondażownicę wskazuje się na duże prawdopodobieństwo niemiarodajnych wyników badania tej kwestii. Powodem mogą być obawy respondentów przed prześladowaniami w przypadku ujawnienia rzeczywistych krytycznych ocen inwazji na Ukrainę. Inny ośrodek badawczy – Russian Field. Исследования. Коммуникации. Эксперименты (Russian Field. Исследования. Коммуникации. Эксперименты) wskazuje na wielki odsetek (przekraczający nawet 90%) odmów wzięcia udziału w badaniu, zwłaszcza po wprowadzeniu rozporządzenia władz o karach „za dyskredytację armii”. W tym kontekście zastanawiające i świadczące o istotnym wpływie propagandy na świadomość Rosjan były docierające do opinii publicznej informacje Ukraińców, którzy próbowali się skontaktować ze swoimi krewnymi i znajomymi – obywatelami Federacji Rosyjskiej (szacuje się, że przed inwazją niemal połowa Ukraińców utrzymywała kontakty z krewnymi i przyjaciółmi mieszkającymi w Rosji). Efektem takich prób kontaktu, informowania o zbrodniach rosyjskich (zwłaszcza w pierwszych tygodniach trwającej inwazji), często było zaprzeczanie prawdziwości podawanych przez rodzinę z Ukrainy informacji, wskazywanie, że przekazywana w mediach światowych dokumentacja zbrodni w Buczy, Irpieniu, Borodziance, Mariupolu to *fake newsy*. Radykalną reakcją było też zrywanie kontaktów, odmawianie ich podjęcia przez krewnych mieszkających w Rosji («*Российский телевизор значит для них больше, чем дочь и сестра*»... – «*Российский телевизор значит для них больше, чем дочь и сестра*» *Как украинцы пытаются рассказать правду о войне своим родственникам из России – но им не верят*). Według badania przeprowadzonego przez ukraińską sondażownicę „Research.ua” na

początku czerwca 2022 r. tylko 13% Rosjan, którzy wiedzą o inwazji na Ukrainę mogli pozyskiwać od krewnych i znajomych z Ukrainy, potępiało inwazję (Bulavin, *Только 13% россиян, у которых есть родственники и друзья в Украине, осуждают российскую власть – опрос*). Trzeba też zaznaczyć, że mimo cenzury i drakońskich kar nakładanych przez władze na protestujących przeciw agresji na Ukrainę (zagrożenie wyrokiem do 15 lat więzienia za dyskredytowanie armii rosyjskiej) wielu Rosjan wzięło udział w różnych akcjach sprzeciwu wobec wojny. Do najczęstszych należały uliczne protesty i manifestacje, także w formie indywidualnych akcji, i podpisywanie listów protestacyjnych do władz (Dudek, *Reakcje społeczeństwa rosyjskiego na inwazję Rosji na Ukrainę*)⁸.

Istotnym czynnikiem wpływającym na akceptację społeczną dla realizacji imperialnych projektów władz rosyjskich jest stanowisko Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (dalej: RCP). 5 stycznia 2019 r. ekumeniczny patriarcha Konstantynopola Bartłomiej I podpisał tzw. tomos – dokument dający prawo Kościołowi Prawosławnemu Ukrainy (dalej: KPU) do autokefalii⁹. Oznaczało to zgodę na uniezależnienie ukraińskich prawosławnych struktur organizacyjnych od podległości wobec Patriarchatu Moskiewskiego. Dla RCP oznaczało to utratę kontroli nad ok. 7 tys. ukraińskich parafii, które zadeklarowały podporządkowanie się jurysdykcji Patriarchatu Kijowskiego. Ok. 12 tys. parafii pozostało pod formalną jurysdykcją Patriarchatu Moskiewskiego (Kudrâvceva, *УПЦ в 2022-м году в цифрах: количество приходов, священников, монахов*). Przez rok trwania rosyjskiej inwazji na Ukrainę ok. 1 tys. parafii do tej pory podległych jurysdykcji Patriarchatu Moskiewskiego (Ukraińska Cerkiew

8 Rok po inwazji Rosji na Ukrainę (20.02.2023 r.) znany rosyjski opozycjonista – Aleksiej Nawalny, odsiadujący wyrok 9 lat karnej kolonii, ogłosił swój nowy program polityczny: „15 punktów obywatela Rosji, który pragnie dobra dla swojego kraju”. Znalazły się w nim m.in. wezwania do potępienia rosyjskiej inwazji na Ukrainę i tezy o konieczności wypłaty reparacji dla napadniętego sąsiada oraz hasło powrotu Rosji i Ukrainy do granic określonych w umowie między oboma państwami z 1991 r. (co w praktyce ma oznaczać zwrot zaanektowanego Krymu oraz obwodów donieckiego i ługańskiego). Opozycjonista zaprotestował też przeciw tezie, że świadomość wszystkich Rosjan ma charakter imperialny. Ogłoszony program wskazuje na zmianę stanowiska Nawalnego wobec trwającego od 2014 r. konfliktu rosyjsko-ukraińskiego (wcześniej opozycjonista popierał aneksję Krymu, ale był przeciwny wojnie w Donbasie) (*Алексе́й Нава́льный опубликовал... – Алексей Навальный опубликовал 15 принципов своей политической платформы – о войне и послевоенном устройстве России; Kovalenko, Что Навальный говорил о Крыме и Донбассе*).

9 Minister Spraw Zagranicznych FR – Siergiej Ławrow, komentując decyzje patriarchy Bartłomieja w sprawie autokefalii ukraińskiego prawosławia, stwierdził 18.01.2021 r., że patriarcha Konstantynopola, pod naciskiem USA, podejmuje próbę „pogrzebania wpływu prawosławia w świecie” (*Лавров: patriarch Varfolomej po ukazke SŠA... – Лавров: патриарх Варфоломей по указке США пытается похоронить влияние православия в мире*).

Prawosławna [Patriarchatu Moskiewskiego]) przeszło pod jurysdykcję niezależnego od Moskwy Kościoła Prawosławnego Ukrainy. Konsekwencją ogłoszenia ukraińskiej autokefalii dla Patriarchatu Moskiewskiego była zarówno utrata „rządu dusz” – wpływu na religijną i polityczną świadomość ogromnej rzeszy wiernych, dla których patriarcha Cyryl do tej pory był najwyższym zwierzchnikiem Kościoła, jak również – utrata istotnych źródeł finansowania pochodzącego z danin parafii prawosławnych.

W historii Rosji zawsze widoczny był ścisły związek Cerkwi i władzy państwowej, z reguły przyjmujący postać podporządkowania Kościoła prawosławnego władzy politycznej, jej wspieranie i legitymizowanie, dostrzegane także po rozpadzie ZSRR (Chawryło, 2015). W tym kontekście dążenie ukraińskiego prawosławia, przy wsparciu władz państwowych Ukrainy, do emancypacji od Patriarchatu Moskiewskiego oznaczało zarówno dla RCP, jak i dla władz państwowych i dla ideologicznego zaplecza prezydenta Federacji Rosyjskiej utratę istotnego czynnika natury konfesyjno-mentalnej, który do tej pory mógł wspomagać kontrolowanie Ukrainy jako klucza do projektowanego imperium eurazjatyckiego.

Po 24 lutego 2022 r. patriarcha Cyryl kilkakrotnie poparł inwazję i prowadzone na Ukrainie działania armii rosyjskiej. 6 marca 2022 r. zwierzchnik RCP wskazał, że działania armii rosyjskiej na Ukrainie „mają wymiar metafizyczny” (*Патриаршăа проповед' в Неделѹ... – Патриаршăа проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя*). W wystąpieniu na Kremlu 2 maja 2022 r. patriarcha stwierdził: „Rosja nigdy na nikogo nie napadała. To zadziwiające, że wielki i potężny kraj nigdy na nikogo nie napadał, lecz tylko bronił swoich granic” (*Патриаршăа проповед' в ден' Радоницы... – Патриаршăа проповедь в день Радоницы после Литургии в Архангельском соборе Московского Кремля*). Kontynuacją tej oceny toczącej się na Ukrainie wojny jest kolejne bulwersujące stwierdzenie hierarchy (25.09.2022); określił on prowadzone na terytorium obcego, suwerennego państwa działania wojenne mianem „braterskiego starcia”, które toczy się „na przestrzeniach Rusi” i zagraża duchowej jedności „świętej Rusi”. W tym samym wystąpieniu patriarcha Cyryl przekonuje zmobilizowanych żołnierzy rosyjskich, że śmierć poniesiona w trakcie wypełniania powinności wojskowych jest ofiarowaniem siebie za innych, co zapewnia odkupienie wszystkich grzechów do tej pory popełnionych przez żołnierza i gwarantuje zbawienie (*Патриаршăа проповед' в Неделѹ 15-ѹ... – Патриаршăа проповедь в Неделю 15-ю по Пятидесятнице после Литургии в Александрo-Невском скиту*).

Sojusz ołtarza i tronu, wsparcie inwazji na Ukrainę przez patriarchę Cyryla i wielu duchownych RCP, zdaniem Siergieja Czapnina (wykładowcy Centrum Studiów Prawosławnych Uniwersytetu Fordham) oznacza, iż „Rosyjska Cerkiew Prawosławna zastąpiła Ewangelię wybuchową

mieszanką konspirologii, pogaństwa i postaw imperialnych, wzmocnioną z gruntu sowieckimi kompleksami poszukiwania wrogów wewnętrznych i zewnętrznych” (Čapnin)¹⁰.

W podsumowaniu rozważań dotyczących współczesnych rosyjskich projektów imperialnych i postrzegania Ukrainy przez władze FR można wskazać następujące, istotne dla analizowanego problemu okoliczności:

- w lansowanych przez władze Rosji projektach imperialnych widoczna jest inspiracja koncepcjami dwudziestowiecznych rosyjskich ideologów nacjonalizmu i eurazjatyizmu;
- Ukraina we współczesnych rosyjskich projektach imperialnych jawi się – z jednej strony jako klucz do powodzenia ich realizacji, a z drugiej strony – jako główna przeszkoda w dążeniach do stworzenia/ odbudowania eurazjatyckiego imperium Rosji;
- władze rosyjskie odmawiają Ukrainie prawa do samostanowienia, negują odrębność ukraińskiej kultury, języka i państwowości;
- w dążeniu do realizacji zamysłu „zbierania”/ odtwarzania imperium władze rosyjskie stosują zasadę: cel uświęca środki – w tym także przemoc;
- najwyrazistszym przejawem przekonania, że rosyjskie ambicje imperialne nie mogą być kwestionowane, jest niesprowokowana inwazja na Ukrainę 24 lutego 2022 r., dokonana z pogwałceniem prawa międzynarodowego i porozumień, które Rosja wcześniej podpisywała. W takim dyskursie nie ma miejsca na poszanowanie uwzględnionych w prawie reguł współegzystencji państw i narodów;
- uzasadnianie użycia przemocy i rozpoczęcia wojny na Ukrainie w rosyjskim oficjalnym dyskursie ma charakter irracjonalny i metafizyczny. Działania rosyjskiej armii na Ukrainie w oficjalnych rosyjskich wypowiedziach przedstawiane są jako naznaczone sakralnością („święta wojna”);
- możliwe do zdiagnozowania w dostępnych badaniach reakcje społeczeństwa rosyjskiego na inwazję na Ukrainę wykazują wysoki stopień poparcia dla działań władz rosyjskich, mimo informacji o zbrodniach popełnianych przez armię rosyjską. Wśród możliwych

10 Postawa RCP wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę spotkała się z krytyką ze strony wielu Cerkwi prawosławnych i duchownych spoza Rosji. Między innymi na Akademii Teologicznej w greckim mieście Wolos powstała deklaracja potępiająca wypowiedzi patriarchy Cyryła w kwestii działań wojennych na Ukrainie. Dokument podpisany przez ponad 1500 teologów prawosławnych z całego świata wskazuje, że wypowiedzi i działania rosyjskiego patriarchy w związku z agresją Rosji na Ukrainę nie mają nic wspólnego z nauczaniem chrześcijańskim, a z punktu widzenia doktryny prawosławnej są herezją (*A Declaration on the “Russian World” (Russkii mir) Teaching*).

interpretacji tej postawy wskazać można, z jednej strony, na nie-miarodajność przeprowadzanych sondaży, z drugiej, widoczne od wieków w historii Rosji przeświadczenie społeczeństwa o braku możliwości wpływania na okoliczności polityczne ze względu na opresyjny system władzy, a tym samym – braku poczucia odpowiedzialności zarówno za swój los, jak i za działania państwa;

- istotnym czynnikiem, który dla rosyjskiej opinii publicznej stanowić może zamiennik poczucia osobistej i zbiorowej odpowiedzialności za wojnę, jest wielokrotnie, już od czasów staroruskich wykorzystywane przez władze odwołanie się do konceptu dziejowej/światowej/ chrześcijańskiej misji Rosji (Curanović, 2020). Zawsze dla rządzących był to instrument legitymizacji władzy, przywoływany w formie misjonistycznego (czasem mesjańskiego) dyskursu, niwelującego jakiegokolwiek wątpliwości co do moralnych implikacji stosowanych metod urzeczywistniania misji.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Bżezinski, Z. – Бжезински, З. (1998). *Великая шахматная доска: господство Америки и его гео стратегические императивы*. Москва.
- Dugin, A. – Дугин, А. (1997). *Основы геополитики: геополитическое будущее России*. Москва: „Арктогея”.
- Dugin, A. – Дугин, А. (2015). *Украина: моя война*. Москва.
- Gumilev, L. – Гумилев, Л. (1992). Скажу Вам по секрету, что если Россия будет спасена, только через евразийство. *Социум*, No. 9.
- Gumilow, L. (2004). *Od Rusi do Rosji: szkice z historii etnicznej*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk. Warszawa: PIW.
- Il'in, I. – Ильин, И. (1928). О русском фашизме. *Русский Колокол. Журнал волевой идеи* 1928, No. 3. Редактор – Издатель Профессор И.А. Ильин.
- Il'in, I. – Ильин, И. (1998a). Творческая идея нашего будущего об основах духовного характера. W: И. Ильин (red.), *Собрание сочинений в десяти томах*, сост. и коммент Ю. Лисицы. Москва, t. 7.
- Il'in, I. – Ильин, И. (1998b). Проект Основного Закона Российской Империи. W: И. Ильин (red.), *Собрание сочинений в десяти томах*, сост. и коммент Ю. Лисицы. Москва, t. 7.
- Il'in, I. – Ильин, И. (2004). О фашизме. W: И.А. Ильин, *Pro et contra. Личность и творчество Ивана Ильина в воспоминаниях, документах и оценках русских мыслителей и исследователей*. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института.

Zelinskij, A. – Зелинский, А. (2022). Украина как евразийская проблема. *Наш современник*, No. 1.

Źródła – netografia

- A Declaration on the “Russian World” (Russkii mir) Teaching* (2022). Pozyskano z: <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/>
- Aleksej Naval'nyj opublikoval...* – Алексей Навальный опубликовал 15 принципов своей политической платформы – о войне и послевоенном устройстве России (2023). Pozyskano z: <https://meduza.io/feature/2023/02/20/aleksey-navalnyy-opublikoval-15-printsipov-svoey-politicheskoy-platformy-o-voyne-i-poslevoennom-ustroystve-rossii>
- Anton Krasovskij zaâvil...* – Антон Красовский заявил в эфире RT, что нужно «топить» и «жечь» детей в Украине, которые выступают против России. Pozyskano z: <https://meduza.io/feature/2022/10/24/anton-krasovskiy-zayavil-v-efire-rt-chto-nuzhno-topit-i-zhech-russkih-detey-v-ukraine-kotorye-vystupayut-protiv-rossii>.
- Budapest Memorandum on Security Assurances, 1994*. Pozyskano z: <https://web.archive.org/web/20140317182201/http://www.cfr.org/arms-control-disarmament-and-nonproliferation/budapest-memorandums-security-assurances-1994/p32484>
- Grobman, E. – Гробман, Е. Путин сравнил обстоятельства спецоперации с Северной войной. Pozyskano z: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2022/06/09/925980-putin-sravnil-obstoyatelstva-spetsoperatsii-s-severnoi-voinoi>.
- Il'in, I. – Ильин, И., *Основы борьбы за национальную Россию*. Pozyskano z: <https://www.perunica.ru/svoboda/7818-ivan-ilin-ob-ukraine.html>.
- Il'in, I. – Ильин, И., *Россия есть живой организм*. Pozyskano z: <https://pravoslavie.ru/2411.html>
- Il'in, I. – Ильин, И., *Что сулит миру расчленение России?* Pozyskano z: <https://pravoslavie.ru/2444.html>
- Lavrov: patriarch Varfolomej po ukazke SŠA...* – Лавров: патриарх Варфоломей по указке США пытается похоронить влияние православия в мире. Pozyskano z: <https://tass.ru/obschestvo/10484649>
- Patriaršaâ propoved' v den' Radonicy...* – Патриаршая проповедь в день Радоницы после Литургии в Архангельском соборе Московского Кремля. Pozyskano z: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5922848.html>
- Patriaršaâ propoved' v Nedelû...* – Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя. Pozyskano z: <http://www.patriarchia.ru/db/print/5906442.html>

- Patriaršaâ propoved' v Nedelû 15-û... – Патриаршая проповедь в Неделю 15-ю по Пятидесятнице после Литургии в Александро-Невском скиту.* Pozyskano z: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5962628.html>
- Professora MGU Dugina... – Профессора МГУ Дугина потребовали уволить за призыв „убивать, убивать и убивать”.* Pozyskano z: <https://www.mk.ru/politics/2014/06/16/skandal-iz-seti-professor-mgu-dugin-prizval-ubivat-ubivat-i-ubivat-ukraincev.html>
- Putin, W. – Путин, В., *Об историческом единстве русских и украинцев.* Pozyskano z: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Vladimir Putin Meets with Members the Valdai International Discussion Club. Transcript of the Speech and the Meeting.* Pozyskano z: https://valdaiclub.com/a/highlights/vladimir_putin_meets_with_members_the_valdai_international_discussion_club_transcript_of_the_speech_/?sphrase_id=701234

Оpracowania

- Âdernyj šantaž... – *Ядерный шантаж: нажмет ли Путин на «красную кнопку»* (2023). Pozyskano z: <https://sova.news/2023/02/02/yadernyj-shantazh-nazhmet-li-putin-na-krasnuyu-knopku/>
- Bäcker, R. (2000). *Międzwojenny eurazjatyzm. Od intelektualanej kontrakultura-cji do totalitaryzmu?* Łódź: Wydawnictwo Ibidem.
- Burbank, J. (2022). The Grand Theory Driving Putin to War. *New York Times*, 22.02.
- Čarnin, S. – Чапнин, С. Новая русская ересь. Почему оправдание геноцида в Украине – самоубийство РПЦ. *The Insider. Reports. Analytics. Investigations.* Pozyskano z: <https://theins.info/opinions/sergei-chapnin/258086>
- Carrère d' Encausse, H. (1985). *Spękané Imperium.* Warszawa: Wydawnictwo Głos.
- Chawryło, K. (2022). *Propaganda masowego rażenia. Rosyjska telewizja w obliczu wojny.* Pozyskano z: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-05-06/propaganda-masowego-razenia-rosyjska-telewizja-w-obliczu-wojny>
- Chawryło, K. (2015). Sojusz ołtarza z tronem Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji. *Prace OSW*, nr 54.
- Curanović, A. (2020). *Przeznaczeni do wielkości! Poczucie w misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji.* Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Diec, J. (2013a). Dzieło Iwan Iljina. W: J. Diec, *Konserwatywny nacjonalizm. Studium doktryny w świetle myśli politycznej Igora Szafarewicza.* Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Diec, J. (2013b). Eurazjatyzm jako próba nowego nacjonalizmu. W: J. Diec, *Konserwatywny nacjonalizm. Studium doktryny w świetle myśli politycznej Igora Szafarewicza.* Kraków: Księgarnia Akademicka.

- «Èто не ты», «èто ты, но виновата Украина»... – «Это не мы», «это мы, но виновата Украина». Как Россия обстреливает мирных граждан и как потом это объясняет. Pozyskano z: <https://news.zerkalo.io/world/13459.html>.
- Eurazjatyzm (2019). W: A. de Lazari (red.), *Идеи в России. Idee w Rosji. Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*. Warszawa: Wyd. Semper.
- Gołąbek, B. (2012). *Lew Gumilow i Aleksander Dugin, O dwóch obliczach eurazjatyztu w Rosji po 1991 roku*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Heller, M. (1989). *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*. Warszawa: Wydawnictwo: PoMost.
- Heller, M. (1997). *Historia Imperium Rosyjskiego*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Janicki, A. (2011). *Lew Niłołajewicz Gumilow (1912–1992) jako historię cywilizacji rosyjskiej*. Łódź: Ibidem.
- Kantor, K. – Кантор, К. (2007). *Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
- Krot, M. – Крот, М. (2020). *Формирование концепции русификации западных окраин Российской империи в середине XIX в.* W: А.Т. Урушадзе (red.), *Национальные окраины в политике Российской империи и русской общественной мысли*. Ростов-на-Дону: Издательство ЮНЦ РАН.
- Kuzio, T. (2019). Russian stereotypes and myths of Ukraine and Ukrainians and why Novorossiya failed. *Communist and Post-Communist Studies*, nr 52.
- Laruelle, M. (2015). *The 'Russian World'. Russia's Soft Power and Geopolitical Imagination*. Center for Global Interests Papers, May 2015.
- Massaka, I. (2001). *Eurazjatyzm, Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*. Wrocław: Wydawnictwo Funna.
- Miller, A. – Миллер, А. (2000). *„Украинский вопрос” в политике властей и в русском общественном мнении (вторая половина XIX века)*. Санкт-Петербург: Изд. Алетейя.
- Nowak, A. (2018). *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721–1921. Geopolityka, ody i narody*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Pain, E. (2009). Russia Between Empire and Nation. *Russian Politics & Law*, vol. 47, № 2.
- Paradowski, R. (2001). *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Piechowska, M. (2020). *Cerkiew Prawosławna Ukrainy – rok po uzyskaniu autokefalii*. *Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych*, 4 marca. Pozyskano z: https://pism.pl/publikacje/Cerkiew_Prawoslawna_Ukrainy_rok_po_uzyskaniu_autokefalii
- Rojek, P. (2014). *Przekleństwo Imperium. Źródła rosyjskiego zachowania*. Kraków: Wydawnictwo „M”.

- Romanowski, D. (2013). *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Śladanowski, M. (2019). *Cywilizacja rosyjska według Aleksandra Dugina. Studia historiozoficzno-antropologiczne*. Lublin: TN KUL.
- Šmeleva, E. i Šmelev, A. – Шмелева, Е. і Шмелев, А. (2014). Этнические стереотипы в русских анекдотах. *Отечественные записки*, № 4. Pozyskano z: <https://strana-oz.ru/2014/4/etnicheskie-steriotipy-v-russkih-anekdotah>
- Snyder, T. (2019). *Droga do niewolności*. Kraków: Znak. Horyzont.
- Starodubtseva, A. (2022). Negative Connotations of the “Russian World” Concept Against the Backdrop of the Russian-Ukrainian War. *Respectus Philologicus*, № 42 (47).
- Szporluk, R. (1997). Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State. *Daedalus*, vol. 126, No. 3.
- Tiido, A. (2015). „The Russian World”: The Blurred Notion of Protecting Russian Abroad. *Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych*, nr 5.
- Ukraińskiej separatyzm w Rosji... – Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола* (1998). Москва.
- Ul'janov, N. – Ульянов, Н. (1998). *Происхождение украинского сепаратизма*. Москва.
- Wawrzyńczak, A. (2014). *Imperialista, technokrata, mistyk. Twórczość literacka i publicystyczna Aleksandra Prochanowa*. Kraków: Wydawnictwo Scriptum.

Netografia

- Agresja Rosji na Ukrainę w świetle prawa międzynarodowego. Działania Rosji na Ukrainie godzą w fundamenty prawa międzynarodowego*. Konferencja Ambasadorów RP. Pozyskano z: <https://konstytucyjny.pl/agresja-rosji-na-ukraine-w-swietle-prawa-miedzynarodowego/>
- Aleksejeva, N. i Carvin, A. *Narrative Warfare. How the Kremlin and Russian news outlets justified a war of aggression against Ukraine*. Pozyskano z: <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/narrative-warfare/>
- Bulavin, D. – Булавин, Д. *Только 13% россиян, у которых есть родственники и друзья в Украине, осуждают российскую власть – опрос*. Pozyskano z: <https://hromadske.ua/ru/posts/tolko-13-rossiyan-u-kotoryh-est-rodstvenniki-i-druzya-v-ukraine-osuzhdayut-rossijskuyu-vlast-opros>
- Buntman, E. i Ber, I. – Бунтман, Е. і Бер, І. *Говорил ли Александр Дугин, что «украинцев надо убивать, убивать и убивать»? Pozyskano z: <https://provereno.media/blog/2022/08/22/govoril-li-aleksandr-dugin-chno-ukraincev-nado-ubivat-ubivat-i-ubivat/>*
- Danlop, Dž.B. – Данлоп, Дж.Б. (2010). *«Неоевразийский» учебник Александра Дугина и противоречивый отклик Дмитрия Тренина. Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. Русское

- издание, № 1. Pozyskano z: <http://www1.ku-cichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss13.htm>
- Dudek, A. *Reakcje społeczeństwa rosyjskiego na inwazję Rosji na Ukrainę*. Pozyskano z: https://nauka.uj.edu.pl/nauki-humanistyczne-spoeczne-/journal_content/56_INSTANCE_7YIRkuRAFDR0/74541952/150685734
- Kovalenko, T. – Коваленко, Т. *Что Навальный говорил о Крыме и Донбассе*. Pozyskano z: <https://korrespondent.net/world/russia/4323787-что-navalny-i-hovoryl-o-kryme-y-donbasse>
- Kudrâvseva, A. – Кудрявцева, А. *УПЦ в 2022-м году в цифрах: количество приходов, священников, монахов*. Pozyskano z: <https://frazu.com/news/319530-upts-v-2022-m-godu-v-tsiafrah-kolichestvo-prihodov-svjaschennikov-monahov->
- Laruelle, M. *В поисках философа, вдохновившего Путина. Почему Ивана Ильина нельзя считать идеологическим наставником Путина*. Pozyskano z: <https://ridl.io/ru/v-poiskah-filosofa-vdohnovivshego-put/>
- Nikolaeva, N. – Николаева, Н. *Ядерная риторика в росСМИ*. Pozyskano z: <https://mediaiq.info/yadernaya-ritorika-v-rossmi>
- Parlament Europejski. Komunikat prasowy. Pozyskano z: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/presse/pr_info/2008/PL/03A-DV-PRESSE_IPR\(2008\)10-22\(40408\)_PL.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/presse/pr_info/2008/PL/03A-DV-PRESSE_IPR(2008)10-22(40408)_PL.pdf)
- Percev, A. – Перцев, А. *Кажется, Путин и правда думает, что может победить Запад*. Pozyskano z: <https://meduza.io/feature/2022/11/14/kazhetsya-putin-i-pravda-dumaet-что-mozhet-pobedit-zapad-pochemu>
- Prawne aspekty ataku na Ukrainę*. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Pozyskano z: <https://www.pism.pl/publikacje/prawne-aspekty-ataku-na-ukraine>
- Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children*. Pozyskano z: <https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/#/home/pages/children-camps-1>
- Rodionov, M. – Родионов, М. (2022) «Топить и жечь этих детей». Чем обернулись слова об украинских детях для журналиста Красовского. Pozyskano z: <https://www.gazeta.ru/social/2022/10/24/15671245.shtml?updated>
- Rossijskââ armia uničtožæt ènergosistemu Ukraïny... – Российская армия уничтожает энергосистему Украины, чтобы погрузить страну в холод и тьму*. *Российские пропагандисты тем временем насмеваются над украинцами. И возлагают ответственность за обстрелы на них самих*. Pozyskano z: <https://meduza.io/feature/2022/12/15/rossiyskaya-armiya-unichtozhaet-energosisitemu-ukrainy-a-rossiyskie-propagandisty-smeyutsya-nad-ukraintsami-i-vozlaga-yut-otvetstvinnost-za-obstrely-na-nih-samih>
- «*Rossijskij televizor značit dlâ nih bol'se, čem doč' i sestra*»... – «Российский телевизор значит для них больше, чем дочь и сестра» Как украинцы пытаются рассказать правду о войне своим родственникам из России – но им

не верят (2022). Pozyskano z: <https://meduza.io/feature/2022/03/13/rossiyskiy-televizor-znachit-dlya-nih-bolshe-chem-doch-i-sestra>.

Russian Field. Исследования. Коммуникации. Эксперименты. Pozyskano z: <https://russianfield.com/strashnievoprosy>

Andrzej Dudek – dr hab., prof. UJ, pracownik Instytutu Rosji i Europy Wschodniej na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ, kierownik Zakładu Antropologii Kultury Rosyjskiej UJ; redaktor naczelny kwartalnika PAN „Slavia Orientalis”. Zainteresowania badawcze: antropologia kultury rosyjskiej, religijne inspiracje w kulturze rosyjskiej, literatura i kultura wieku srebrnego w Rosji, rosyjskie i zachodnie koncepcje kultury.